

Protestant Theological University

Horen en gehoorzamen

Moehn, W.H.T.

Published in:
Theologia Reformata

DOI:
[DOI:https://doi.org/10.21827/TR.64.1.44-61](https://doi.org/10.21827/TR.64.1.44-61)

Published: 01/01/2021

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (APA):
Moehn, W. H. T. (2021). Horen en gehoorzamen: Perspectieven vanuit Calvijns gedachten over de ordo naturae en de Decalooq voor hedendaags ethisch handelen. *Theologia Reformata*, 64(1), 44-61.
<https://doi.org/DOI:https://doi.org/10.21827/TR.64.1.44-61>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-pthu/bibliotheek-pthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

Horen en gehoorzamen

Perspectieven vanuit Calvijns gedachten over de *ordo naturae* en de Decaloog voor hedendaags ethisch handelen¹

W.H.Th. Moehn

Abstract

Based on the *Institutes* and his commentaries on the Pentateuch, this article outlines John Calvin's concept of natural order in creation in relation to the revealed law in the Decalogue and the notion of conscience. On the basis of Calvin's sermons, the essay then illustrates how he implemented his theological motifs in Genevan church and society, and concludes with reflections on the implications and perspectives of the Reformer's theology for Christian ethics in the twenty-first century.

1. Inleiding

In de zomer van 1986 verscheen het eerste nummer van *Kontekstueel. Tijdschrift voor gereformeerd belijden nú*. De hoofdartikelen van de hand van de hoogleraren C. Graafland en J. Verkuyl waren gewijd aan hermeneutiek en ethiek. Graafland achtte het 'één van de belangrijkste opgaven [...] opnieuw de verbindingen te gaan leggen tussen de(ze) vaststaande traditie en de contemporaine ervaring.'² Verkuyl sloot zijn artikel af met een verwijzing naar het *sola gratia*: 'De vooronderstelling van het zoeken naar de wil van God in de probleemvelden van deze tijd is het *sola gratia*, de barmhartigheid Gods in Jezus Christus.' Hij bepleitte een conformisme aan de Geest en de bedoelingen van Jezus Christus. 'Daarvoor is nodig *bereidheid* telkens van inzicht te veranderen, een nieuwe mentaliteit te ontwikkelen en nieuwe gedragspatronen en actiemodellen.'³ Destijds deden deze artikelen nogal wat stof opwaaien. Na ruim 33 jaar kunnen we vaststellen dat de vragen met betrekking tot

1 Lezing gehouden op de predikantencontio van de Gereformeerde Bond, 8 januari 2020. Het karakter van de lezing is gehandhaafd.

2 C. Graafland, 'Op zoek naar een Gereformeerde hermeneutiek', *Kontekstueel* 1/1 (1986), 6-14, aldaar 9.

3 J. Verkuyl, 'Het onderkennen van de wil van God in de ethische problematiek van onze context', *Kontekstueel* 1/1 (1986), 15-20, aldaar 19-20.

een gereformeerde hermeneutiek onverminderd de gemoederen bezighouden en dat ontwikkelingen in de samenleving en op medisch gebied steeds weer dwingen tot nieuwe ethische reflectie. Twee voorbeelden illustreren hoe we voortdurend uitgedaagd worden ons christen-zijn te doordenken en vorm te geven binnen de context waarin wij leven.

1) Tijdens het doopgesprek bij een jong echtpaar dat hun eerste kind wil laten dopen, komt ter sprake hoe zij een christelijk leven kunnen voorleven en welke keuzes daarbij gemaakt moeten worden. Voorafgaand aan de bevaling kwam de vraag op hen af of zij bloed uit de navelstreng wilden laten conserveren, opdat er in de toekomst lichaamseigen stamcellen beschikbaar zouden zijn op het moment dat een ziekte zich zou openbaren, die bestreden zou kunnen worden met lichaamseigen stamcellen. Valt dit onder verzekeren, zoals je je ook verzekert voor reguliere ziektekosten?

2) Ook op maatschappelijk terrein gaan ontwikkelingen verder. Minister Dekker (Rechtsbescherming) moet voor de zomer van 2020 in kaart brengen welke knelpunten een vlotte invoering van het juridisch meerouderschap na de verkiezingen nog in de weg staan. Vlak voor de zomer formuleerde het kabinet zijn beleidsreactie op het eind 2016 verschenen rapport van de Staatscommissie Herijking ouderschap. Daarin wordt aanbevolen regelingen te treffen voor meerouderschap en draagmoederschap omdat de tijd daar inmiddels rijp voor zou zijn.⁴

Vandaag de dag is er ook onder ‘de gereformeerde belijders’ allerminst sprake van een groeiende consensus met betrekking tot het onderkennen van Gods wil. In de eerste maanden van 2019 is dit heel duidelijk aan het licht gekomen rond de publicatie van de zogenaamde Nashvilleverklaring. Aan de verklaring werd volop aandacht geschonken in de seculiere media en ook intern traden de verschillen duidelijk aan het licht.⁵ Bij de vele vragen die op ons afkomen, botsen we telkens op de vraag hoe Gods spreken in het heden gehoord moet worden en hoe de aanwijzingen en bepalingen die ons in de Bijbel worden voorgehouden, vertaald moeten worden naar een christelijk leven *coram Deo* aan het begin van de 21ste eeuw. Hoe lezen we de Schrift?, of moeten we zeggen: hoe laten wij ons lezen?⁶

De thematiek van de lezing sluit nauw aan bij het jaarthema 2019 van de *Gereformeerde Bond*: ‘Heilig Evangelie, heilig gebod’. Piet Vergunst signaleert ‘dat hier en daar de centrale boodschap van de Bijbel (liefde, vergeving,

4 *Reformatorisch Dagblad*, 12-12-2019, 4.

5 Zie ook het interview met dr. Ruard Ganzevoort in het *Algemeen Dagblad*, 13-12-2019, 12-13.

6 Zie de titel van A. Huijgen, *Lezen en laten lezen. Gelovig omgaan met de Bijbel*, Utrecht 2019.

verzoening) beslissend geacht wordt voor de toepassing op andere thema's.⁷ De culturele verschillen tussen de tijd waarin de Bijbel geschreven is en vandaag worden sterker benadrukt en in dit verband wordt regelmatig gesproken over het tandeloos maken van de Schrift. Hoe kunnen we in deze tijd ons denken brengen onder de gehoorzaamheid aan Christus?⁸

Een van de vragen waar we op stuiten bij de bezinning op ons ethisch handelen betreft de vraag of er in de schepping vaste, objectieve ordeningen zijn die evident zijn, los van de vraag of iemand gelooft of niet gelooft? zijn er structuren en verbanden aanwijsbaar die door God aan de schepping gegeven zijn? Wanneer tijdens een huwelijksdienst gebruik wordt gemaakt van het klassieke huwelijksformulier, horen we nog iets van zo'n 'objectieve ordening' wanneer tegen het bruidspaar gezegd wordt: 'Hoor uit het Woord van God hoe eervol het huwelijk is, en dat het een instelling van God is, die Hem behaagt.'⁹ In deze lezing concentreren we ons op het theologische gedachtengoed van Johannes Calvijn en onderzoeken we welke perspectieven zijn visie op de *ordo naturae* en Gods geboden biedt voor hedendaags ethisch handelen. We doen deze lees oefening vanuit de overtuiging dat zijn gedachtengoed een sleutel kan zijn voor de vragen die we ons stellen, terwijl we tegelijkertijd niet blind zijn voor het gegeven dat iedere sleutel ook zijn beperkingen heeft en tegelijk als een slot kan gaan fungeren.¹⁰

In deze lezing staan we ten eerste stil bij Calvijns visie op de *ordo naturae* en de verhouding tussen de natuurwet (*lex naturalis*) en de Decaloog. Vervolgens illustreren we vooral aan de hand van Calvijns preken hoe hij in de context van Genève de vertaalslag heeft gemaakt naar het geleefde leven in de 16de eeuw. Ten slotte vraag ik aandacht voor vertaling en verwerking van hetgeen we bij Calvijn gevonden hebben in onze huidige context.

7 P.J. Vergunst, 'Eva, is het echt zo?', *De Waarheidsvriend* 107/1 (2019), 4-5, aldaar 5.

8 Zie in dit verband het recente themanummer 'Eros tussen Eden en Eschaton. Een theologische bezinning op huwelijk en seksualiteit', *Theologia Reformata* 62 (2019), 332-384; B.A. Belder 'Tussen schepping en Koninkrijk. Oliver O'Donovan over de onderlinge verhouding daarvan in zijn betekenis voor de christelijke ethiek, toegespitst op huwelijk en homoseksualiteit' *Theologia Reformata* 62 (2019), 254-269 en de publicatie van drie bijdragen aan de studiedag over 'Wat is liefde waard?', *Kerk en theologie* 69 (2018), 198-238.

9 *Dienstboek – een proeve*. Deel II: *Leven, zegen, gemeenschap*, Zoetermeer 2004, 765.

10 Zie H.W. de Knijff, *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek*, Kampen 1980, 7: 'Het hermeneutische grondkader is een sleutel [...] die de toegang opent, maar evenzeer een slot, dat de deur dicht houdt.'

2. Calvijns spreken over de *ordo naturae*, natuurwet en Decaloo

Van Egmond en Van der Kooi laten in een boeiend artikel over scheppingsordeningen zien hoe beladen niet alleen het begrip scheppingsordering is geworden, maar ook de doordenking daarvan met het oog op de betekenis voor menselijk handelen. Alleen wanneer het gaat om het milieu en het behoud van de aarde ‘is er een veel grotere bereidheid tot een beroep op de schepping en tot de erkenning dat er grenzen zijn die niet overschreden kunnen worden.’¹¹ Heleen Zorgdrager heeft zich recent scherp uitgesproken over scheppingsordeningen onder verwijzing naar Sarah Coakley: ‘Kerken of theologen die het huwelijk van nu zien en zeggen: “Zo is het altijd geweest,” doen aan oorsprongsideologie. Ze vergoddelijken een oorsprong. Ze doen een beroep op een ordening die God in de natuur gelegd zou hebben, maar pleiten in feite voor een tijdgebonden vorm.’¹² Zo’n opmerking ontslaat ons enerzijds niet van de plicht om nauwkeurig te luisteren naar de stem van een van de theologen aan het begin van het gereformeerd protestantisme en anderzijds hoeden deze woorden ons voor een naïeve lezing van Calvijn. Ondertussen nemen we de waarschuwing van de Amerikaanse theoloog David VanDrunen ter harte: ‘To wade into the study of natural law is to risk being engulfed by a flood of scholarship and controversy’.¹³

2.1 *Ordo naturae*

Het ligt voor de hand dat Calvijns commentaar op Genesis de aangewezen tekst is om zijn gedachten over de orde van de natuur te onderzoeken. In de inleiding op de commentaar vat hij in een zin de bedoeling van Genesis samen: ‘Dit is de inhoudsopgave van het boek: na de schepping van de wereld is de mens zogezegd in een schouwtoneel neergezet om bij het zien van Gods wonderbaarlijke werken op aarde en in de hemel de Schepper ervan vroom te eren.’¹⁴ Dit schouwtoneel blijft naar Calvijns overtuiging voortdurend aangewezen op Gods voorzienig handelen en kan niet onafhankelijk van de Schepper in stand blijven: ‘Wanneer deze oorspronkelijke chaos de verborgen

11 A. van Egmond, C. van der Kooi, ‘Het beroep op scheppingsordeningen. Een wisselend getijde’, in: A. van Egmond, *Heilzaam geloof. Verzamelde artikelen*, bezorgd door D. van Keulen en C. van der Kooi, Kampen 2001, 157-172, aldaar 167.

12 H. Zorgdrager, ‘Het huwelijk opnieuw bekeken. Over christelijke verbeeldingskracht in een landschap van veranderende partnerrelaties’, *Kerk en Theologie* 69 (2018), 213-225, aldaar 224.

13 D. VanDrunen, ‘Natural Law for Reformed Theology’, *Journal of Reformed Theology* 9 (2015), 117-130, aldaar 117.

14 *Comm. in Gen., Argumentum*, CO 23, 11-12; ‘Inleiding op de commentaar op het boek Genesis’, in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*, Utrecht 2019, 1, 55-67, aldaar 64.

inblazing van God nodig had om niet spoedig in elkaar te storten, hoe zou deze harmonische en vaste orde (*hic tam pulcher ac distinctus ordo*) van zichzelf kunnen bestaan, als zij niet van elders kracht zou ontvangen? Daarom moet dit woord vervuld worden: “Zendt U Uw Geest uit, dan worden zij geschapen en vernieuwt U het gelaat van de aardbodem” en omgekeerd: “Neemt de Here zijn Geest weg, dan geven zij de geest, en keren terug tot hun stof” (Psalm 104:30, 29).¹⁵ Het is Gods voortdurende zorg die voorkomt dat de aarde zou terugvallen in de chaos. Op het wereldtoneel neemt de mens een unieke plaats in, omdat hij ‘met rede en verstand begaafd was en dus, anders dan de wilde dieren, kon nadenken over een beter leven, ja, hij zou zich rechtstreeks op God kunnen richten, Wiens beeltenis in hem is gegrift.’¹⁶ In het eerste gedrukte theologische geschrift van zijn hand, de Franse brief die voorafgaat aan de Bijbel van Olivetanus van 1535, verwoordt Calvijn het drama dat zich in Gods schepping heeft voltrokken:

Wat de mens in deze staat waarin hij geschapen was, bewaren kon, was dat hij zich altijd ootmoedig boog voor Gods majesteit, Hem met dankzegging prees en niet bij zichzelf de reden voor zijn heerlijkheid zocht [...]. Omdat de ongelukkige mens echter iets op zichzelf wilde zijn, begon hij aanstonds te vergeten en te loochenen waar vandaan kwam dat goed voor hem was, en met beledigende ondankbaarheid begon hij zich in aanmatigende trots te verheffen tegen zijn Schepper en Bewerker van alles wat hij uit genade ontvangen had. Om die reden stortte hij ineen en verloor hij alle waardigheid en uitnemendheid van zijn oorspronkelijke schepping.¹⁷

Regelmatig onderbreekt Calvijn zijn commentaar op Genesis om de vinger te leggen bij de stilzwijgende tegenstelling tussen de ongeschonden natuur, zoals die door God was geschapen, en het verderf dat uit de zonde is voortgekomen.¹⁸

2.2 *Lex interior en Decaloog*

Bij de schepping van de mens heeft God ervoor gezorgd dat de mens kennis

15 *Comm. in Gen.*, Gen. 1:2, CO 23, 16.

16 *Comm. in Gen.*, *Argumentum*, CO 23, 11-12; ‘Inleiding op Genesis’, 64.

17 J. Calvin, ‘Epître à tous amateurs de Jesus-Christ’, CO 9, 791; ‘Aan allen die Jezus Christus en zijn Evangelie liefhebben’, in: *Calvijn verzameld* 1, 3-18, aldaar 5.

18 Zie o.a. *Comm. in Gen.*, Gen. 6:6, CO 23, 118: ‘Subest igitur tacita antithesis inter naturam integram, qualis a Deo condita fuerat, et corruptionem quae ex peccato orta est.’ Zie E.-M. Faber, *Symphonie von Gott und Mensch. Die responsorische Struktur von Vermittlung in der Theologie Johannes Calvins*, Neukirchen-Vluy 1999, 41.

heeft van de wil van zijn Schepper. Gods wil is in Calvijns theologie zeer nauw verbonden met zijn wet. Wanneer we nu nader ingaan op Calvijns gedachten over de wet, dienen we ons te realiseren dat de wet geen aspect van voorbijgaande aard is, dat (slechts) een onderdeel vormt van de godsdienst van het oude Israël. De wet is niet minder dan de openbaring van Gods eeuwige wil. Dat betekent ook dat het fenomeen ‘wet’ los van de zonde gedacht kan worden. Kernachtig heeft Calvijn de samenhang van de wet en Gods wil verwoord in de *Onderwijzing en belijdenis van het geloof* uit 1537: ‘In Gods wet wordt ons een volmaakte regel gegeven voor elke vorm van rechtvaardigheid, en deze wet kan zeer terecht de eeuwige wil van de Heer genoemd worden: want daarin heeft Hij op twee tafels alles wat Hij van ons eist, volledig en duidelijk samengevat.’¹⁹ De wet is allereerst expressie van Gods liefde voor zijn schepselen en is het meest geëigende middel waardoor zij in liefde kunnen reageren op hun Schepper. De wet komt niet pas in beeld wanneer de zonde zich manifesteert in deze wereld.

Bij ‘wet’ moeten we hier niet denken aan de wet die vastgelegd is op schrift, maar aan de zogenaamde *lex naturae* of *lex interior*, die Calvijn zeer nauw verbonden ziet met de Decaloog. In de inleiding op de behandeling van de Tien Geboden stelt hij vast dat ‘de innerlijke wet’, die bij alle mensen in het hart geschreven en als het ware ingedrukt is, ons dezelfde dingen voorschrijft als uit de twee tafels van de wet te leren zijn.²⁰ Calvijns visie op de verhouding tussen de natuurwet en de Decaloog laat zich het duidelijkst illustreren aan de hand van zijn uitleg van Genesis 2:3, waar het gaat over de scheppingsabbat.

19 *Instruction et confession de foy*, Ioannis Calvini Opera Omnia Denuo Recognita (hierna geciteerd als COR) III/2, 11 r. 24-27; ‘Onderwijzing en belijdenis van het geloof zoals die wordt gebruikt in de kerk van Genève’, in: *De handzame Calvijn*. Denkers over religie 1, Rinse Reeling Brouwer (red.), Hein van Dolen en Hannie Vermeer-Pardoën (vertalers), Amsterdam 2004, 88.

20 *Inst.* 2.8.1, OS 3, 344 r. 11-14 (voor de Nederlandse vertaling van de citaten uit de *Institutie* is gebruikgemaakt van de vertaling van C.A. de Niet, Houten 2009, 2 delen). Zie o.a. F. Dermange, *L'éthique de Calvin*, Genève 2017, 23-62 – ‘La vie selon la nature’; idem, ‘Calvin et la loi naturelle’, *Revue d'éthique et de théologie morale* 2017/1 (n° 293), 103-109; J. Bohatec, *Calvin und das Recht*, Graz 1934; I.J. Hesselink, *Calvin's Concept of the Law*. Princeton Theological Monograph Series 30, Allison Park, Pennsylvania 1992; I. Backus, ‘Calvin's Concept of Natural and Roman Law’, *Calvin Theological Journal* 38 (2003), 7-26; S.E. Schreiner, *The Theater of His Glory. Nature and the Natural Order in the Thought of John Calvin*. Studies in Historical Theology 3, Durham, North Carolina 1991; J.L. Thompson, ‘Second Thoughts about Conscience. Nature, the Law, and the Law of Nature in Calvin's Pentateuchal Exegesis’, in: H.J. Selderhuis, A. Huijgen (red.), *Calvinus Pastor Ecclesiae. Papers of the Eleventh International Congress on Calvin Research*. Reformed Historical Theology 39, Göttingen 2016, 123-146.

De wet der natuur legt allereerst getuigenis af van Gods liefde voor zijn schepselen en wijst de weg waarop deze liefde beantwoord kan worden. Calvijn ziet in Genesis 2:3 niet alleen een voorbeeld dat God aan alle mensen gegeven heeft, maar ook een gebod:

Daarom heiligt God de zevende dag door die te verheffen, opdat die dag met een bijzonder recht (*singulari iure*) onder de andere dagen zou uitmunten. [...] En daarom is die zegening niets anders dan de plechtige wijding, waarmee God voor zichzelf de overdenking en bezigheden van de mensen op de zevende dag opeist. [...] Eerst dus heeft God gerust, vervolgens heeft Hij die rust gezegend, opdat ze door alle eeuwen onder de mensen heilig zou zijn, of liever, *elke zevende dag* heeft Hij aan de rust gewijd, opdat Zijn voorbeeld een eeuwigdurende regel zou zijn.²¹

De scheppingsabbat maakt aanspraak op universele geldigheid. Het doel van dit gebod is dat we, ontslagen van de dagelijkse beslommingen, vrij zijn om aan onze Schepper te denken. Daarop volgt een belangrijke passage die licht werpt op de verhouding tussen de wet die God aan de Joden gegeven heeft – het sabbatsgebod in de Decaloog – en de oorspronkelijke ordening, waarop het vierde gebod gefundeerd is:

Wij moeten weten dat deze onderhouding van de rustdag niet slechts voor een tijd of volk, maar voor het gehele menselijke geslacht is. *Later is in de Wet een nieuw voorschrift over de sabbat gegeven, dat in het bijzonder voor de Joden bestemd was en wel voor een tijd*, want dit was een wettelijke plechtigheid, die de geestelijke rust afschaduwde, waarvan in Christus de werkelijkheid is verschenen. [...] Dat de sabbat deze geestelijke rust afschaduwde is tijdelijk geweest. Hetgeen echter van den beginne aan de mensen was bevolen, namelijk zich te oefenen in de dienst van God, behoort rechtens tot het einde van de wereld te duren.²²

De onderhouding van de sabbat gaat terug op de scheppingsabbat en neemt de gelovigen van stap tot stap mee naar de beloofde voleinding. De verwijzing naar Gods rust na het scheppingswerk onderstreept het nauwe verband dat

21 *Comm. in Gen.*, Gen. 2:3, CO 23, 33 (curs. WM). Zie o.a. B. Loonstra, 'Natuurwet en evangelie in de bezinning op het sabbatsgebod', *Theologia Reformata* 41 (1998), 168-182 en K.J. Dieleman, *The Battle for the Sabbath in the Dutch Reformation. Devotion or Desecration?* Reformed Historical Theology 52, Göttingen 2019, 37-73.

22 *Comm. in Gen.*, Gen. 2:3, CO 23, 33 (curs. WM).

Calvijn ziet tussen de instelling van de sabbat en het rusten van God. Het schepsel volgt de Schepper na, want ‘er is immers niets zo begerenswaardig als te doen zoals Hij’.

We zouden Calvijns positieve spreken over de wet der natuur verkeerd verstaan, indien we voorbij zouden gaan aan de zeer ingrijpende gevolgen van de zonde. Door de zonde is de wet in geschreven vorm voor de mensen noodzakelijk geworden. Aan de hand van het sabbatsgebod laat dit zich illustreren. Bij de heidense volken was de heiliging van de zevende dag geheel en al uitgedoofd; bij het nageslacht van Abraham bijna vergeten.²³ God heeft de onderhouding van de sabbat vernieuwd door aan Mozes zijn wet te geven. Door de zondeval is de mens echter niet meer in staat goed gebruik te maken van de wet der natuur. Door de zonde zijn ons natuurlijk verstand en besef zo verblind dat we niet begrijpen waar het over gaat in de eerste tafel; namelijk de aanroeping van Gods Naam en de ware viering van de sabbat. ‘En heeft ooit een ziel die zich baseerde op de natuurlijke waarneming er enig besef van gehad dat in deze en dergelijke dingen de rechtmatige dienst van God gelegen is?’, klaagt Calvijn.²⁴ Het licht van de natuur is na de val onvoldoende om tot de ware kennis van God te komen. In de commentaar op Handelingen 17:27 vraagt hij zich af of mensen langs natuurlijke weg tot de ware en levende kennis van God kunnen komen. Dat is uitgesloten, omdat ‘deze onwetendheid en verblindheid met zo’n mate van goddeloosheid is vermengd, dat zij, verstoken van het rechte onderscheidingsvermogen, zonder waarachtig gevoel voorbijzien aan alle tekens van Gods heerlijkheid, die in de hemel en op aarde duidelijk schitteren.’²⁵

Centrale tekst bij de bezinning op de zogenaamde *lex naturae* is Romeinen 2:14-15. Paulus verklaart daar dat ook de heidenen kennis hebben van de wet, hoewel zij de wet van Mozes niet hebben. Zij zijn zichzelf tot wet. Hoewel er geen sprake is van directe openbaring van God, is er ‘geen enkel volk ooit zozeer vervreemd geweest van alle menselijkheid, dat het zich niet binnen de perken van enkele wetten heeft gehouden.’²⁶ Calvijn erkent ook in zijn preken dat er een wet bestaat die allen van nature kennen: ‘Want als het evangelie

23 *Comm. in harm. libr. Mosis*, Ex. 20:11, CO 24, 581.

24 *Inst.* 2.2.24, OS 3, 266 r. 22-24.

25 *Comm. in Act.*, Hand. 17:27, COR II/12/2, 123 r. 20-26. Zie ook K. Dieleman, ‘Exegetical Analysis of Calvin’s View of the Natural Order’, *Pro Rege* 42 (2014), 23-33, aldaar 26.

26 *Comm. in Rom.*, Rom. 2:14, COR II/13, 46 r. 16-18. Zie ook de analyse van B. Girardin, *Rhétorique et théologique. Calvin, Le commentaire de l’Épître aux Romains*. Théologie historique 54, Parijs 1979, 342-344.

onder ons niet gepreekt was, en wij zelfs geen wet hadden, en niets wat dan ook; dat er anders niets was dan ons geweten, zoals de heidenen en de Turken hebben, dan zouden wij reeds genoeg bekend gemaakt zijn met de wil van God en zouden wij er genoeg kennis van hebben, als wij ze niet waren komen uitwissen door onze boosaardigheid.²⁷

Deze natuurwet getuigt van Gods zorg als Schepper. Zonder Gods voorzienigheid zou de wereld niet kunnen voortbestaan en ondanks de val hebben de mensen nog de mogelijkheid om op menswaardige wijze met elkaar te leven:

God heeft het menselijk geslacht in die mate losgelaten, dat er altijd nog enig zaad van oprechtheid is overgebleven. Weliswaar zijn de mensen zeer verblind door de zonde van Adam, maar toch heeft God altijd enig onderscheidingsvermogen in hun hart overgelaten. Dit diende er toe dat zij zich niet zouden kunnen verontschuldigen, zoals Paulus daarover schrijft in Romeinen 2, maar toch beoogde Hij ook het menselijke geslacht te bewaren en dat er enig onderscheid tussen de mensen en de wilde dieren zou zijn.²⁸

Verstoken zijn van de geschreven wet van Mozes impliceert niet dat iemand ‘geheel verstoken is van de kennis van hetgeen goed en betamelijk is.’²⁹ Het natuurlijk schijnsel van de gerechtigheid verlicht de heidenen, daar waar de Joden de beschikking hebben over de geschreven wet. Terstond waarschuwt Calvijn om geen al te hoge verwachtingen te koesteren van deze kennis van het verschil tussen hetgeen betamelijk is en wat slecht is. De menselijke wil speelt hier een belangrijke rol. Deze kennis is niet in hun wil gegrift, ‘zodat zij het begeren en er met ijver naar streven, maar bedoelt, dat zij door de macht der waarheid zozeer overwonnen worden, dat het hun onmogelijk is om haar niet te erkennen.’³⁰ Ik lees dit zo dat dit besef min of meer afgedwongen wordt, maar dat daar geen hartelijke overtuiging aan te pas hoeft te komen. Evenmin is er sprake van een omvattende kennis van de wet. Al te hoge verwachtingen van de functie van de innerlijke wet worden de pas afgesneden, omdat ‘de mens zo bevangen is door donkere wolken van dwalingen dat hij langs de weg van deze natuurwet maar nauwelijks een lichte indruk ervan krijgt welke wijze om God te dienen Hem welgevallig is.’³¹ Om die reden heeft

27 Preek 124, Job 33:14-17, CO 35, 74; *Stemmen uit Genève* 5, Goudriaan 1974, 540.

28 Preek 114, Deut. 19:14-15, CO 27, 568.

29 *Comm. in Rom.*, Rom. 2:14, COR II/13, 46 r. 22-23.

30 *Comm. in Rom.*, Rom. 2:15, COR II/13, 46 r. 32-33.

31 *Inst.* 2.8.1, OS 3, 344 r. 17-19.

God de wet op schrift gesteld om ons daardoor een duidelijker getuigenis te geven van wat in de natuurwet al te onduidelijk bleef.

2.3 Geweten

Nauw verbonden met de innerlijke wet is het geweten, waarover Paulus eveneens schrijft in Romeinen 2.³² Het geweten laat zich definiëren als ‘een besef van het goddelijke oordeel hebben, waarin als het ware een getuige aan hen toegevoegd wordt die niet toelaat dat ze hun zonden verbergen om te voorkomen dat ze als schuldigen voor de rechterstoel gesleept worden. Dat besef wordt ‘mede-weten’ (*conscientia*) genoemd. De consciëntie is immers iets tussen God en mens in, omdat zij niet duldt dat de mens in zichzelf wegdrukt wat hij weet, maar hem net zolang vervolgt tot zij hem tot erkenning van zijn schuld brengt.’³³

Bij Calvijn is de functie van het geweten nauw verbonden met het oordeel voor Gods rechterstoel en ontnemt het geweten de mens de mogelijkheid om zich te verontschuldigen met een beroep op onwetendheid. In de commentaar op Johannes 3:6 merkt hij op: ‘Dat er enige kennis van God vanaf de geboorte is meegegeven, dat er enig onderscheid tussen goed en kwaad ingegraveerd is in onze gewetens, en dat we de mogelijkheid hebben met hulp ons huidige leven te beschermen, dat we kort gezegd in veel opzichten de brute beesten te boven gaan is op zichzelf uitstekend, voor zover het van God vandaan komt. Maar al deze dingen zijn in ons verontreinigd [...]. In onze natuur blijkt uiteindelijk geen greintje goeds te vinden.’³⁴

De vraag dringt zich dan op welke functie overblijft voor de natuurwet. Zij beoogt hier op aarde een zekere rechtvaardigheid in stand te houden. Calvijn maakt alleen een politiek gebruik van de natuurwet: ‘Het is een feit dat Gods Wet, die wij de zedenwet noemen, niets anders is dan het getuigenis van de

32 Zie P.A. Verbaan, *Geweten. De rehabilitatie van een theologisch begrip*, Zoetermeer 2011, 163-204.

33 *Inst.* 3.19.15, OS 4, 295 r. 11-14.

34 *Comm. in Ioh.*, Joh. 3:6, COR II/11/1, 90 r. 31 – 91 r. 10. Zie ook *Inst.* 2.2.22, OS 3, 265 r. 7-11: ‘[D]e natuurlijke wet is het inzicht van het geweten dat in voldoende mate onderscheid maakt tussen recht en onrecht, om de mensen elke mogelijkheid te benemen hun onwetendheid als verontschuldiging aan te voeren, aangezien hun eigen getuigenis een sprekend bewijs van het tegendeel is.’ Vgl. *Dordtse Leerregels* III/IV.4. Zie over *inexcusabilis* Verbaan, *Geweten*, 176-179, C. van der Kooi, *Als in een Spiegel. God kennen volgens Calvijn en Barth*, Kampen 2002, 73-75 en W.H.Th. Moehn, ‘Calvin as commentator on the Acts of the Apostles’, in: Donald K. McKim (red.), *Calvin and the Bible*, Cambridge 2006, 199-223, aldaar 220-221.

wet der natuur en van het geweten zoals dit door God in de ziel van de mens gelegd is. Heel dit punt van de billijkheid waarover wij het nu hebben, is daarin dan ook voorgeschreven. Daarom behoort deze zedenwet het enige oogmerk, richtsnoer en einddoel van alle wetten te zijn.³⁵ Natuurwet en Decaloog betreft Calvijn heel nauw op elkaar. Tegelijk heeft hij er oog voor dat in verschillende landen de wetten op verschillende manieren geformuleerd worden, in verband met de omstandigheden van tijd, plaats en volk. Daarvoor is ruimte, op voorwaarde dat de regel van de billijkheid gehandhaafd blijft. In de natuurwet gaat het immers om de billijkheid in een samenleving.

God zorgt door de natuurwet, waarin de grondlijnen van de morele wet oplichten, voor een samenleving waarin mensen kunnen leven: ‘Laten we dus de bewonderenswaardige goedheid van onze God overdenken, wanneer Hij ons tot hertoe in zijn hoede neemt, op zo’n manier dat Hij in alles voorzien heeft toen Hij zag dat wij ons niet in stand konden houden indien er geen wetten zouden zijn die ons in toom houden, en indien er geen rechters zouden zijn om hetgeen voorgeschreven is uit te voeren. Bovendien worden we aangespoord om de rechtvaardige ordening lief te hebben terwijl we bedenken dat dat een bijzondere gave van God is en een middel om het menselijk geslacht in stand te houden.’³⁶

Billijkheid in een samenleving mag gezien worden als een zegen, maar tegelijk weet een christen dat er meer is dan alleen billijkheid en dat God vroomheid en barmhartigheid van hem verwacht: ‘De gehele volmaaktheid van de rechtvaardigheid die in de wet overgeleverd wordt, bestaat uit twee aspecten, namelijk dat wij God in ware godsvrucht moeten dienen en onbepelbaar met de mensen moeten omgaan volgens de regel der liefde.’³⁷

Nu we zicht gekregen hebben op de wijze waarop bij Calvijn de orde in de schepping, de wet der natuur en de geopenbaarde wet samenhangen, zullen we ons vervolgens bezighouden met de vraag op welke wijze Calvijn zijn visie op de natuurwet en zijn visie op de orde van de schepping vertaald heeft naar de samenleving van Genève.

3. Het beroep op de natuur en de orde van de natuur in Genève

Om de vraag te beantwoorden wanneer inwoners van Genève – de leden van de kerk aldaar – iets over de *ordre de nature* of de wet van de natuur hoorden, zouden we het corpus van Calvijns bewaard gebleven preken kunnen door-

35 *Inst.* 4.20.16, *OS* 5, 488 r. 3-8. Zie G.H. Haas, *The Concept of Equity in Calvin's Ethics*. Editions SR 20, Waterloo 1997.

36 Preek 101, *Deut.* 16:18-19, *CO* 27, 409-410.

37 *Comm. in harm. libr. Mosis*, *Deut.* 10:12-13, *CO* 24, 721.

zoeken op enkele zoektermen. Ik heb daarvan afgezien en concentreer me in plaats daarvan op een preek uit Deuteronomium waarin hij nadrukkelijk de orde van de natuur ter sprake brengt en op preken over het huwelijk, waarbij ik de vraag gesteld heb hoe hij spreekt over de ordening die met de schepping gegeven is.

Op 11 november 1555 heeft Calvijn preek 101 gehouden in de *lectio continua* over Deuteronomium. In Deuteronomium 16:18-19 gaat het over het aanstellen van rechters en beambten die met een rechtvaardig oordeel moeten rechtspreken over het volk. De achtergrond van deze preek wordt bepaald door de nederlaag die de aanhangers van Ami Perrin geleden hebben tijdens de verkiezingen in januari 1555, de daaropvolgende ongeregelheden in de stad en de bij verstek terdoodveroordeling van Perrin en Philibert Berthelier.³⁸

Calvijn begint zijn preek nota bene met een irrealis: 'Indien wij in de integriteit van de natuur gebleven waren, zoals God haar geschapen had, dan zouden wij de zogenaamde regelgeving met betrekking tot het recht (*ordre de justice*) niet zo dringend nodig hebben gehad. Iedereen zou immers de wet in zijn hart hebben, zodat geen enkele dwang vereist zou zijn om ons te leiden. Iedereen zou de regel kennen waaraan hij zich moet houden en eensgezind zouden we ons houden aan datgene wat goed en rechtvaardig is.'³⁹ Vervolgens vergelijkt Calvijn de wetgeving met een geneesmiddel met het oog op de verdorvenheid van de mensen. De aardse regering is niet iets neutraals, maar houdt ons een spiegel voor: overheidsgezag is nodig om ons billijk en rechtvaardig te laten handelen. Van nature zou de mens die geschapen is naar Gods beeld dit moeten beogen. God heeft nu de ordening van het aardse bestuur moeten instellen vanwege onze verdorvenheid. Van onze kant moeten we ons verootmoedigen omdat zulke maatregelen noodzakelijk zijn, maar omgekeerd dienen we Gods goedheid groot te maken, omdat Hij erin voorzien heeft dat niet alles in verwarring zou raken. Zonder de val zou de mens direct toegang hebben gehad tot de inhoud van *la Loy*, dat wil zeggen Gods wet. De openbaring van Gods wil die voor alle mensen verstaanbaar is, ziet Calvijn als een integraal onderdeel van de schepping en blijft niet beperkt tot het volk dat Hij heeft uitgekozen. In de preek staat Calvijn niet uitvoerig stil bij de val, maar geeft hij alleen aan dat de harmonie verbroken is en dat mensen zonder geneesmiddel niet meer in vrede met elkaar kunnen leven. De

38 Zie o.a. W.G. Naphy, *Calvin and the consolidation of the Genevan Reformation*, Manchester, New York 1994, 188-199 en B. Gordon, *Calvin*, New Haven, Londen 2009, 211-216.

39 Preek 101, Deut. 16:18-19, CO 27, 409. Een Duitse vertaling van deze preek is opgenomen in E. Busch e.a. (red.), *Predigten über das Deuteronomium und den 1. Timotheusbrief (1555-1556). Eine Auswahl*, Calvin-Studienausgabe 7, Neukirchen-Vluyn 2009, 97-112.

‘police terrienne’ is voldoende om ons in een spiegel onze verdorvenheid voor ogen te houden. Vanuit zichzelf is de mens zo opstandig dat hij elke ordening van het aardse leven verwoest. Mensen hebben de rechtsorde nodig om in toom gehouden te worden, zodat niet alles in verwarring raakt.⁴⁰

Met zijn verwijzing naar de ‘ordre de nature’ onderstreept Calvijn dat de mens gehoorzaamheid verschuldigd is aan zijn Schepper. Door de val is de toegang tot de oorspronkelijke situatie geblokkeerd en is Gods geschreven wet nodig als openbaring van zijn wil. Alleen op deze wijze ziet hij mogelijkheden voor het voortbestaan van de beschaving, terwijl hij leeft in het besef dat degenen die geloven een minderheid vormen te midden van degenen die de wet niet kennen of niet goed verstaan.⁴¹ Tot de natuurlijke orde rekent Calvijn onder andere de erkenning van het gezag van de ouders door de kinderen. ‘Het is iets afschuwelijks en tegennatuurlijk (*contre nature*) wanneer een kind niet erkent door wie hij in de wereld is gekomen. [...] De natuur zelf toont ons al, zonder dat God spreekt, zonder dat wij de heilige Schrift hebben en wij veel preken horen, dat de opdracht die een kind jegens zijn vader en moeder heeft een onverbrekelijke opdracht is.’⁴² Dit citaat uit de preek over het vijfde gebod brengt ons bij het huwelijk.

Calvijn heeft geen traktaat over het huwelijk geschreven. In de *Institutie* komt het huwelijk aan de orde bij de uitleg van het zevende gebod en bij de veroordeling van het verplichte celibaat voor priesters.⁴³ Wat hebben de kerk-gangers in Genève geleerd over het huwelijk als instelling die direct verbonden is met de schepping? Direct aan het begin van de preek over Genesis 2:22-24 houdt Calvijn zijn gehoor voor dat God Auteur van het huwelijk is en spoort hij aan om eerbied te hebben voor ‘deze heilige instelling van God’.⁴⁴

40 Zie A. Thiel, *In der Schule Gottes. Die Ethik Calvins im Spiegel seiner Predigten über das Deuteronomium*, Neukirchen-Vluyn 1999, 197-211.

41 Preek 166, Deut. 29:9-18, CO 28, 519: ‘[...] nous pouvons despitte tout ce que le monde fera, encores que les incrédules soyent en plus grand nombre que nous, et qu’ils se vantent d’avoir toute la vogue quant au monde, que nous ne soyons qu’une petite poignée de gens, et qu’ils facent leur triomphe: nous les pouvons deffier, d’autant que nous cognoissons quelle distance il y a entre la pure doctrine de l’Evangile, et toutes les abominations et idolatries que Satan a introduit au monde.’ Uit het vervolg blijkt dat Calvijn het pausdom, moslims en ‘verblinde Joden’ voor ogen heeft.

42 Preek 36, Deut. 5:16, CO 26, 311.

43 *Inst.* 2.8.41-44 en 4.13.3.

44 Preek 12, Gen. 2:22-24, SC 11/1, 139 r. 15-16. Zie ook preek 39, Ef. 5:22-26, CO 51, 736: ‘Or voici le mariage qui n’a pas esté institué des hommes, nous sçavons que Dieu en est l’auteur’ en *Inst.* 2.8.41, OS 3, 381 r. 15-17: ‘[...] cuius societatem sua autoritate initam, sua quoque benedictione sanctificavit.’

Opdat mensen leven in de vreze Gods en samen in vrede en eenheid leven, heeft God 'zelfs na de val van Adam en het verderf dat over het gehele menselijke geslacht gekomen is' deze remedie (*remede*) aan mannen en vrouwen gegeven.⁴⁵ Een probleem vormt de praktijk van polygamie 'vanaf de heilige patriarchen tot zelfs David toe'. Bij Lamech is de polygamie begonnen. Hij schond de wet die door God was geopenbaard. 'God had bepaald dat twee tot één vlees zouden zijn en dit is de altijddurende orde van de natuur (*perpetuus naturae ordo*). Lamech schond uit lage minachting van God de rechten der natuur.'⁴⁶ Een beroep op de gewoonte pareert hij door Gods wil in te brengen: 'Wij moeten onze ogen altijd gericht houden op zijn besluit en wil. Omdat God het zo niet geordineerd heeft, moeten mensen niet het omgekeerde doen. Des te meer moeten we aan dit uitgangspunt vasthouden: wanneer God eenmaal gesproken heeft, blijft dat altijd geldend (*que cela demeure et qu'il soit permanent*).'⁴⁷

Wanneer het huwelijk niet als *remede* fungeert, kan dat niet God aangerekend worden, maar heeft dat te maken met de zonden: 'Indien onze vader Adam in zijn zuivere staat was gebleven, zou het huwelijk zeker een volmaakt en engelachtig leven zijn, aangezien het een hulpmiddel van God is. Maar omdat wij verdorven zijn, veranderen wij het goede in het kwade en wat God ten behoeve van onze glorie had ingesteld veranderen wij vaak in schande.'⁴⁸ De ruimte ontbreekt om de 'huwelijkspraak' over Efeze 5:22-26 te analyseren, maar wanneer we deze preek lezen, valt op dat Calvijn enerzijds vast wil houden aan de hiërarchische orde die God voor de val heeft ingesteld en anderzijds maximaal recht wil doen aan de wederzijdse verplichtingen van man en vrouw naar elkaar.⁴⁹

45 Preek 12, SC 11/1, 140 r. 8-12. Zie voor het gebruik van *remedium* in verband met het huwelijk S. Scheld, *Media Salutis. Zur Heilsvermittlung bei Calvin*. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz 125, Stuttgart 1989, 113-114.

46 *Comm. in Gen.*, Gen. 4:19, CO 23, 99: 'Lamech belluino Dei contemptu naturae iura corumpit.'

47 Preek 12, SC 11/1, 145 r. 29-32. *Comm. in Tit.*, Tit. 1:6, CO 52, 410: 'Trita adeo inter Iudaeos polygamia erat, ut prava consuetudo in legem propemodum versa esset.' Zie J. Witte jr., R.M. Kingdon, *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva I. Courtship, engagement, and Marriage*, Grand Rapids, MI 2005, 220-261. Met betrekking tot de bepalingen omtrent bloedschande argumenteert Calvijn op dezelfde wijze: '[...] quod naturale est, nullo consensu vel more potest deleri', *Comm. in harm. libr. Mosis*, Lev. 18:1-4, 6-18, CO 24, 662.

48 Preek 137, Deut. 24:1-6, CO 28, 159.

49 Uitvoerig heeft Claude-Marie Baldwin geciteerd uit deze preek in 'Marriage in Calvin's Sermons', in: Robert V. Schnucker (red.), *Calviniana: Ideas and Influence of Jean Calvin*. Sixteenth Century Essays and Studies 10. Kirksville, Missouri 1988, 121-129.

4. Vertaalslag naar de 21ste eeuw

De thematiek van de *ordo naturae* en *lex naturae* ligt dicht tegen het vraagstuk van de natuurlijke theologie, waarvan Van der Kooi heeft opgemerkt dat het in de vorige eeuw tot een open zenuw van de theologie is geworden.⁵⁰ Ik volsta hier echter met het noemen van de namen van Barth en Brunner om vervolgens een balans op te maken van onze kleine leesoefening in Calvijns oeuvre. Wie in het spoor van Calvijn nadenkt over de orde van de natuur en de natuurwet, wordt voortdurend geconfronteerd met de diepingrijpende gevolgen van de zondeval, die functioneren als stoorzenders. Hoewel de toegang tot het paradijs is afgesloten, leidt de doordenking van de oorspronkelijke situatie volgens hem niettemin tot kennis aangaande de huidige situatie: ‘De kennis van onszelf ligt eerst en vooral hierin dat wij, door na te gaan wat ons in de schepping gegeven is en hoe goedgunstig God voortgaat zijn genade aan ons te bewijzen, beseffen hoe voortreffelijk onze natuur zou zijn, indien zij ongeschonden gebleven was.’⁵¹ Vanuit de positie *post lapsum* geeft uitgerendend de overdenking van het verleden een impuls om voorwaarts gericht te zijn op Gods koninkrijk: ‘Wij kunnen immers geen gedachte wijden aan onze eerste oorsprong of aan het doel waartoe wij geschapen zijn, of wij worden ertoe aangezet ons te richten op het onvergankelijke leven en te zoeken naar het koninkrijk van God.’⁵² Gepositioneerd als pelgrims tussen oorsprong en voltooiing reflecteren we op de *ordo naturae* en *lex naturalis*. We zien bij Calvijn een pendelbeweging tussen enerzijds de wijze waarop God zich voor alle schepselen manifesteert in de geschapen werkelijkheid en anderzijds de absolute noodzaak van de Schrift als hulpmiddel – Calvijn gebruikt hier de bekende metafoer van de bril (*Inst.* 1.6.1) – om God en zijn bedoelingen werkelijk te leren kennen. Op basis van deze manifestaties kan geen ethiek gebouwd worden: ‘Al die lampen die in het bouwwerk van de wereld ontstoken zijn [...] stralen ons aan alle kanten toe, maar toch zijn ze van zichzelf in het geheel niet bij machte om ons op de juiste weg te leiden.’⁵³ Niettemin laten zij iets zien van de goedheid van de Schepper die het werk van zijn handen niet prijsgeeft aan de chaos.

In de eerste hoofdstukken van Genesis wordt de relationaliteit van de mens in hun anders-zijn als man en vrouw en de sabbat als dag van rust in een zevendaagse week gerekend tot de orde die met de schepping gegeven is.

50 Van der Kooi, *Als in een spiegel*, 80.

51 *Inst.* 2.1.1, OS 3, 228 r. 20-24. Zie ook *Inst.* 1.2.1, OS 3, 34 r. 14: ‘[...] si integer stetit Adam.’

52 *Inst.* 2.1.3, OS 3, 230 r. 31-34.

53 *Inst.* 1.5.14, OS 3, 58 r. 35-59 r. 1.

In de tweede geheel herziene druk van de *Christelijke Encyclopedie* spreekt Van den Berg over 'bepaalde min of meer constante structuren in dit leven [...], die in hun positiviteit iets van de bedoeling Gods met dit leven doen zien.'⁵⁴ Door te spreken over 'min of meer' en 'iets' wil hij voorkomen dat al te absolute uitspraken worden gedaan, hetgeen duidelijk wordt uit het vervolg, waarbij hij zich beeldend uitdrukt: 'De leer der scheppingsordinantiën scherpt onze blik voor het feit, dat God het bestand van de wereld en de menselijke samenleving na de zondeval niet aan de ontbinding heeft prijsgegeven; geïsoleerd van het Evangelie stolt zij echter tot een massief en conserverend blok, dat een bedreiging vormt voor de eschatologische gerichtheid der christelijke ethiek' (70). Ik lees de conclusie van Van den Berg zo, dat scheppingsordeningen hun betekenis hebben binnen het kader van het verbondsmatige leven van de mens *coram Deo*.

In het Nieuwe Testament zien we enerzijds dat de ordeningen niet radicaal terzijde worden geschoven met het oog op het koninkrijk en anderzijds dat er ook ruimte is voor een relativering of zelfs doorkruising van de scheppingsordeningen. Aan het begin van zijn openbare optreden botst Jezus' visie op de sabbat met die van de farizeeën en stelt Hij dat de sabbat gemaakt is ter wille van de mens (Mark. 2:27). Zelfs het huwelijk wordt gerelativeerd: degenen die uit de doden opstaan, trouwen niet en worden niet ten huwelijk gegeven (Mark. 12:25). Het mag opvallend genoemd worden dat Calvijn juist deze tekst niet exegetiseert in zijn *Harmonie van de Evangeliën*.⁵⁵ Evenmin hebben we een commentaar van zijn hand op Openbaring 22, waar een einde komt aan de wisseling van dag en nacht – 'een scheppingsordering van de eerste orde'.⁵⁶ Deze observaties impliceren dat we met twee woorden dienen te spreken. Ordeningen zijn er omwille van de weg die God met zijn mensen gaat, maar een simpel beroep op deze ordeningen volstaat niet. Aan de andere kant kunnen de ordeningen ook niet eenvoudig terzijde geschoven worden met een beroep op het overtreffende karakter van het koninkrijk. In deze richting beweegt zich Bert Loonstra door ervoor te pleiten 'de wet zodanig (te) hantieren, dat die regels van kracht blijven die onmiskenbaar hun betekenis in Christus vinden', omdat zijns inziens het koninkrijk de schepping overtreft

54 J. van den Berg, 'Scheppingsordinantiën', in: *Christelijke Encyclopedie*, tweede geheel herziene druk, Kampen 1956-1961, 6, 69-70, aldaar 70.

55 Zie *Comm. in Harm. Evang.*, CO 45, 605-606.

56 Openb. 21:25, 22:5; Van Egmond, Van der Kooi, 'Scheppingsordeningen', 171. Zij wijzen erop hoe deze heilzame ordening bijvoorbeeld doorbroken wordt door velen die genoodzaakt zijn 's nachts te werken.

en achter zich laat.⁵⁷ Omdat de herschepping hoe dan ook met de schepping verbonden is, is er geen reden om ons te isoleren van de orde die in de schepping gegeven is.

Hoe werkt dit vervolgens uit in relatie tot onze lezing van Calvijn? De kennis van de natuurwet en het geweten leiden niet tot zaligmakende kennis van God, maar deze kennis is wel nodig om als mensen met elkaar een samenleving te kunnen vormen. Een regering is noodzakelijk om te waken over recht en billijkheid, want ‘in dit sterfelijke en vergankelijke leven ontwaren we in zekere zin iets van de onsterfelijke en onvergankelijke gelukzaligheid, maar de regering hier op aarde heeft tot taak om, zolang wij onder de mensen verkeren [...] ons leven te richten op de samenleving met andere mensen, onze zeden te vormen naar de norm van rechtvaardigheid onder burgers, ons tot eendracht met elkaar te brengen en de algemene vrede en rust te voeden.’⁵⁸ Recent heeft Ad Prosman gewezen op het belang van de structuren die God in zijn schepping gelegd heeft. Alleen tot onze schade kunnen we Gods wijsheid negeren. Het alternatief is een samenleving die gebaseerd is op afspraken ‘die meestal geen langere levensduur hebben dan dagkoersen.’⁵⁹ Voor het ethisch handelen in het heden betekent dit een bewuste keuze om in te gaan tegen de tendensen van de moderne samenleving ‘out of alignment with the moral order by which God governs the world’,⁶⁰ waarbij geprobeerd wordt de band vast te houden tussen de morele wetgeving van de Decaloog en de kennis van de natuurwet in het geweten van ieder mens geschapen naar Gods beeld.

Vanuit dit gezichtspunt zou ik een pleidooi willen voeren om vast te houden aan het heilzame principe van de zes dagen plus één rustdag, juist omdat vandaag de dag alle kaarten gezet worden op klimaat en milieu. Waarom zou een overheid niets te zeggen hebben over het temporele milieu en veel meer mogen waken over synchrone rusttijden voor zo veel mogelijk burgers?⁶¹

We hebben de woorden sleutel en slot gebruikt. Aan de hand van hetgeen we bij Calvijn gelezen hebben over het huwelijk en de man-vrouwrelatie laat

57 B. Loonstra, ‘Hermeneutiek van de zwijgtteksten’, *Kontekstueel* 27/1 (2012), 9-12, aldaar 12. Zie reeds idem, ‘Natuurwet en evangelie’, 181: ‘[Z]ou het niet goed zijn het axioma van de onveranderlijkheid van de natuurwet of van de scheppingsinstellingen ter discussie te stellen?’

58 *Inst.* 4.20.2, *OS* 5, 473 r. 10-17.

59 A. Prosman, *Gedoofd licht. Christenen tussen schepping en secularisatie*, Soesterberg 2019, 222.

60 VanDrunen, ‘Natural Law’, 129.

61 Zie W.H.Th. Moehn, ‘Focus. Op de sabbat, dat is op de rustdag, trouw tot Gods gemeente komen’, *Theologia Reformata* 62 (2019), 162-167.

zich goed illustreren in hoeverre er sprake is van een sleutel en een slot. De jaren tien van de 21ste eeuw liggen achter ons – een periode waarin het traditionele huwelijk van één man en één vrouw zwaar onder druk is komen te staan. Wanneer we tegen deze achtergrond luisteren naar Calvijns preken waarin hij het huwelijk aan de orde stelt, worden we getroffen door de evenwichtige wijze waarop hij schrijft over de wederzijdse verplichtingen van vrouwen en mannen.⁶² Tegelijk is hij een kind van zijn tijd en maken we het niet meer mee wanneer hij de schuld voor de val overwegend bij de vrouw neerlegt. Claude-Marie Baldwin komt tot de conclusie dat Calvijns seksistisch standpunt getemperd wordt, omdat hij een zorgvuldig exegeet is.⁶³

We keren terug naar het begin van onze lezing, waar we geluisterd hebben naar Graafland en Verkuyl. Hun pleidooi heeft nog niet aan actualiteit verloren. Ad de Bruijne heeft in dit verband gezegd ‘dat ook “ethisch brood” alleen “dagelijks” komt.’⁶⁴ Dit betekent dat we in een wereld ‘out of alignment’ van dag tot dag blijven zoeken naar de weg die goed is voor pelgrims tussen schepping en voltooiing, gedragen door de diepe overtuiging dat er een onopgeefbare eenheid is tussen de universele openbaring in de schepping, het geweten, en de bijzondere openbaring in Gods Woord.

W.H.Th. Moehn is bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme vanwege de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland aan de PThU in Amsterdam en als predikant verbonden aan wijk-gemeente Grote Kerk te Hilversum.

62 Zie W.H.Th. Moehn, *God roept ons tot zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verhouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1 – 6:7*, Kampen 1996, 134-136 en H.W. de Knijff, *Venus aan de leiband. Europa's erotische cultuur en christelijke seksuele ethiek*, Kampen 1987, 176-178.

63 Baldwin, ‘Marriage in Calvin’s Sermons’, 129: ‘Because Calvin was a careful and balanced student of Scripture, he tempered his sexist views with a biblical view of reciprocity of commitment in marriage.’ Zie ook R. Stauffer, *Dieu, la création et la Providence dans la prédication de Calvin*. Basler und Berner Studien zur historischen und systematischen Theologie 33, Bern 1978, 210-211 en vooral n. 333.

64 A. de Bruijne, ‘Ethiek en hermeneutiek’, in: A. de Bruijne, H. Burger (red.), *Gereformeerde hermeneutiek vandaag. Theologische perspectieven*. TU-bezinningsreeks 18, Barneveld 2017, 181-198, aldaar 194.